

Хидирова Ч.Х.

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН «КУТТУУ БИЛИМ» ДАСТАНЫНДАГЫ I, II, IV ТИПТЕГИ ИЗАФЕТТИК ТҮРМӨКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ

Хидирова Ч.Х.

УПОТРЕБЛЕНИЕ ИЗАФЕТНЫХ КОНСТРУКЦИЙ I, II, IV ТИПОВ В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»

Ch.Kh. Khidirova

USING THE IZAFET CONSTRUCTIONS I, II, IV TYPES IN JUSUP BALASAGYN'S POEM «BENEFICIAL KNOWLEDGE»

УДК: 821.512.154

Макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанындагы I, II, IV типтеги изафеттик түрмөктөрдүн колдонулуш өзгөчөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: «Куттуу билим» дастаны, синтаксис, изафеттик түрмөктөр, структура, тип, кызмат, ядролук жана кошумча түгөйлөр.

В статье рассматриваются особенности употребления изафетных конструкций I, II, IV типов в поэме Жусупа Баласагына «Благодатное знание».

Ключевые слова: поэма «Благодатное знание», синтаксис, изафетные конструкции, структура, тип, функция, ядерные и вспомогательные компоненты.

In this article considers the peculiarities of using izafet constructions of types I, II, IV in Jusup Balasagyn's poem «Beneficial knowledge».

Key words: poem «Beneficial knowledge», syntax, izafet constructions, structure, type, function, fundamental and auxiliary component.

Изафеттик түрмөк биринчи түгөйү илик жөндөмөдө, ал эми экинчи түгөйү жак-таандык мүчөлөрүндө уюшулуп, маанилик жактан таандыктыкты туюндуруп, өз ара ажырагыс түрдө байланышкан негизги ядролук түгөйлөрдөн түзүлүп, сүйлөмдүн тутумунда биригип келип бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сөз тизмеги болуп эсептелет. Изафеттик түрмөк синтаксистик категориялардын катарына кирет.

Синтаксистик түрмөктөр, анын ичинде изафеттик түрмөктөр түрк тилдеринде көп жараянында эң көп кездешет [Юсупов, 1984; Гусейнова, 2006; Майзель, 1957]. Бизге белгилүү болгон тарыхый, адабий мурастарга таянсак, синтаксистик түрмөктөр азыркы түрк тилдеринде гана эмес, байыркы түрк тилдеринде да, орто кылымдагы адабий мурастарда да кеңири колдонулгандыгын байкайбыз. Бирок бүгүнкү күнгө чейин байыркы жана орто кылымдардагы түрк элине тиешелүү адабий мурастардагы синтаксистик түрмөктөрдүн колдонулушун иликтөө жагы көз жаздымында калып келет. Ошондуктан биз бул макалада орто кылымдагы улуу ойчул, даанышман акын Жусуп Баласагын тарабынан 1069-70-жылдары жазылган “Куттуу билим” дастанында колдонулган изафеттик түрмөктөрдү иликтөөнү максат кылып алдык.

Бул дастанда синтаксистик түрмөктөрдүн төмөнкүдөй түрлөрү колдонулат: изафеттик түрмөк,

атоочтук түрмөк, чакчыл түрмөк, кыймыл атоочтук түрмөк, зат атоочтук түрмөк, сын атоочтук түрмөк, бар, жок сөздөрү менен аяктаган түрмөктөр, тактоочтук түрмөктөр, шарттуу этиштен жасалган түрмөктөр, бүтүн сөздүү түрмөктөр жана кызматчы сөздөрдөн (модалдык сөздөр жана жандоочтор) аркылуу уюшулган синтаксистик түрмөктөр.

“Куттуу билим” дастанында жогоруда белгиленген синтаксистик түрмөктөрдүн эң көп колдонулганы изафеттик түрмөктөр (ИТ) болуп эсептелет. Биз Т.Козубеков тарабынан которулган “Куттуу билим” дастанынын текстин иликтөөгө алганыбызда 600дөн ашуун изафеттик түрмөк колдонулганын аныктадык [Козубеков, 1993]. Аларды негизги типтерге жана ар бир типти ич ара структуралык майда типтерге бөлүштүрүп анализдеп-синтездеп караганыбызда дастанда тил илиминде, түркологияда белгиленип жүргөн изафеттик түрмөктөрдүн төрт тиби да кездешерин аныктадык. Бирок изафеттик түрмөктүн төртүнчү тиби бир гана бетте берилген: 122. Анан да *өкүмдардын максат, тилек* – Баарында кудай болсун арка, жөлөк.

Мында *өкүмдардын максат, тилек* деген изафеттин төртүнчү тибиндеги түрмөк колдонулган. Анын биринчи түгөйү илик жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчи түгөйү атооч жөндөмө формасындагы бир өңчөй зат атооч сөздөрдөн турат. Маанилик жактан экинчи түгөйдөгү маанилер биринчи түгөйгө таандыктыгы көрүнүп турат.

Изафеттик түрмөктүн биринчи тиби да “Куттуу билим” дастанында өтө аз кездешет: 1891. Эмне экен *көңүл кубанч*, көз кубанчы, Экөөнөн мага керек үлгү кайсы!

Бул саптарда *көңүл кубаныч* деген изафеттин I тибиндеги түрмөк колдонулган, анын эки түгөйү да мүчөсүз келгени менен маанилик жактан экинчиси биринчисине таандыктык маани сакталып турат, толук формасында алсак, *көңүлдүн кубанчы* маанисинде келген.

“Куттуу билим” дастанында изафеттик түрмөктүн экинчи тиби I жана IV типке караганда кеңири колдонулган, ал эми III типтеги изафетке салыштырмалуу 4-5 эсе аз кездешет. Дастанды иликтөөдө топтолгон карточкалардын 100дөн ашуунун II типтеги изафеттик түрмөктөр түздү. Алар ар түрдүү структуралык типтерде колдонулуп, төмөнкүдөй синтаксистик функцияларда келген.

I. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында сүйлөмдүн субъектилик, б.а., жайылма ээлик милдетин аткарып келген II типтеги ИТ төмөнкүдөй структуралык типтерде колдонулат.

I.1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган II типтеги ИТ

I. 1.1. 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү кабыл алган затташкан сын атоочтон түзүлөт. Аны төмөнкүчө моделдештирсек болот:

3 +	Сын +	Жак-таандык мүчө
-----	-------	------------------

585. *Сөз тазасы* – акылдуулук белгиси,

Акылсыз жан айбан менен тең киши.

23. *Китеп сөзү* – Бограхан заң-зили,

Маңызы да, өзөгү да хан тили.

I. 1. 2. 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон турат:

Зат. Сын +	3 +	Жак-таандык мүчө
------------	-----	------------------

3038. Бектик менен сарандык – бирикпес кас,

Сараң иши – ызы-чуу, сарандан кач.

723. Кары сөзүн айтылган капка сакта,

Кары сөзү алтын го, сырын ачса.

I. 1.3. 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчи түгөйү жак-таандык мүчөлүү өздүк ат атоочтон турат:

3 +	+ Өздүк ат.а. +	Жак-таандык мүчө
-----	-----------------	------------------

100. *Бакыт өзү* босогодон баш багат,

Баш бакандар бакыт жолдоор иш табат.

2422. *Бек өзү* – татыктуунун татыктуусу,

Бул экөө – кызматкердин эң мыктысы.

I.1.4. 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү өздүк ат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон турат:

3 +	Жак-таандык мүчө
-----	------------------

2800. Жоомартсынбы – сага урмат, сага данк,

Бирөө эмес, *өз марттыгың* даңк табат!

2137. Жакырланса *өз элиң* кайыр сурап,

Бийлигиндин тиреги кулайт урап.

II. “Куттуу билим” дастанында II типтеги ИТ толуктоочтук милдетте төмөнкүдөй структуралык типтерде кездешет.

I. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган II типтеги ИТ барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүндө туруп, заттык, объектилик мааниде колдонулуп, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет.

II.1.1. II типтеги ИТ дастанда көбүнчө табыш жөндөмө формасында уюшулуп, жайылма толуктоочтук функцияда келген учурлары көп кездешет. Аларды да ич ара төмөнкүдөй майда структуралык типтерге бөлүп кароого болот.

II.1.1. а) 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	3 +	Жак-таандык мүчө +	Табыш жөн.
-----	-----	--------------------	------------

1567. *Ата сөзүн* ардакта, ыйык карма,

Кут тууп, бактын артат күндө анда.

105. Эгерде *бакыт жүзүн* көргүң келсе,

Карап ал өкүмдарды миң бир эсе.

5085. *Киши сөзүн* угуп ал чачы аппак,

Көп жашаган, көп көргөн дүйнө таптап.

3254. Чакырганым – элдин көйүн көздөгөнүм,

Талкалап *эл үмүтүн* четтебегин.

288. Айткым келди, о акылман, *сөз жайын*, -

Окуу, билим пайдасынан баштайын.

II. 1.1. б) 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү затташкан сын атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Затташкан сын а. +	3 +	Жак-таандык мүчө +	Таб. жөн. мүчө
--------------------	-----	--------------------	----------------

723. *Кары сөзүн* айтылган капка сакта,
 Кары сөзү алтын го, сырын ачса.
 3912. Угуп ал *кары сөзүн*, куудай чачы,
 Көп жашап, көптү көргөн жалгыз башы.

II. 1.1. в) 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү өздүк ат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Өздүк ат. а. +	3 +	Жак-таандык мүчө +	Таб. жөн. мүчө
----------------	-----	--------------------	----------------

2765. Аракеч *өз ырысын* иче берет,
 Куту качып, мүшкүлгө түшө берет.

II.1.1. г) 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган жардамчы атоочтон уюшулуп, эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	Жардамчы атооч +	Жак-таандык мүчө +	Таб. жөн. мүчө
-----	------------------	--------------------	----------------

3949. *Асман бетин* чулгады кара бүркүт,
 Бүт дүйнөгө чачылды пырлары бүт.

II.1.1. д) 1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү өздүк ат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана табыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган заттык функциядагы атоочтуктан уюшулуп, эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

Ат.а +	Зат.ф.атоочтук +	Жак-таандык мүчө +	Таб. жөн. мүчө
--------	------------------	--------------------	----------------

2097. Кедей ичсе түгөтөт *өз тапканын*,
 Бектер ичсе – ач кылат элдин баарын.

II.1.2.1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана барыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, эмнеге? Деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	Жак-таандык мүчө +	Барыш жөн. мүчө
-----	--------------------	-----------------

5241. Элик, сен *эл көйүнө* дарыгерсиң,
 Алдыңа үмүт кылып келет элиң.

II.1.3.1-ядролук түгөйү атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөнү жана чыгыш жөндөмө мүчөсүн кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, эмнеден? Деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет:

3 +	3 +	Жак-таандык мүчө +	Чыгыш жөн. мүчө
-----	-----	--------------------	-----------------

288. Айткым келди, о акылман, сөз жайын,
Окуу, билим пайдасынан баштайын.

III. “Куттуу билим” дастанында II типтеги ИТ бышыктоочтук милдетте төмөнкүдөй структуралык типтерде кездешет.

III.1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган II типтеги ИТ барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдүндө туруп, орундук, мезгилдик мааниде колдонулуп, жайылма бышыктоочтук милдетти аткарып келет.

III.1.1. II типтеги ИТ дастанда көбүнчө 1-түгөйү атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтон, ал эми экинчи түгөйү барыш жөндөмө формасындагы жардамчы атоочтордон туруп, жайылма бышыктоочтук функцияда келген учурлары көп кездешет. Алар кайда? Каерге? Деген суроолорго жооп берет:

3 +	Жард. ат. +	Жак-таандык мүчө +	Барыш жөн. мүчө
-----	-------------	--------------------	-----------------

3204. Кетипсиң *тоо ичине* жалгыз өзүң,
 Соопчулук ишинин жолу узун.

3409. Жакшы адамдын көп болот дос-тууганы,
Таралат эл ичине атак-даңкы.
4546. Там курба жар башына, бай жанына,
Чептен алыс тургунуң сен дайыма.

III.1.2. II типтеги ИТ дастанда I-түгөйү атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтон, ал эми экинчи түгөйү жак-таандык мүчө жана жатыш жөндөмө формасындагы жардамчы атоочтордон туруп, жайылма бышыктоочтук функцияда келет. Алар кайда? Каерде? Деген суроолорго жооп берет:

3 +	Жард. ат. +	Жак-таандык мүчө +	Жатыш жөн. мүчө
-----	-------------	--------------------	-----------------

2101. Эл ичинде барктуусу уяттуулар,
Уяты бар кишилер – эл башкараар.
1387. Бала атадан көз ирмемде байланат,
Эне ичинде бир канча ай айланат.

IV. “Куттуу билим” дастанында II типтеги ИТ аныктоочтук милдетте өтө аз колдонулган. Алсак төмөнкү бейтте I-түгөйү атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтон, ал эми экинчи түгөйү жак-таандык мүчө жана илик жөндөмө формасындагы зат атоочтордон туруп, кимдин? Деген суроого жооп берип, жайылма бышыктоочтук функцияда келген:

3 +	3 +	Жак-таандык мүчө +	Илик жөн. мүчө
-----	-----	--------------------	----------------

121. Түрк кутунун көкөлөп даңкы өссүн,
Көралбастын көздөрүн октор тешсин.

V. Дастанда баяндоочтук милдетти аткарып келген II типтеги ИТ да кездешет. Алар негизинен ИТ аркылуу түзүлгөн жайылма ээнин кимдигин, эмнелигин көрсөтүп, эмне? Деген суроого жооп берип, жайылма баяндоочтук милдетти аткарган. Бул сүйлөмдөр ээси да баяндоочу да атооч жөндөмө формасында турган сүйлөмдөр болуп эсептелет. Алардын биринчи түгөйү атооч жөндөмө формасындагы зат атоочтон, экинчиси жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон турат:

3 +	3 +	Жак-таандык мүчө +
-----	-----	--------------------

23. Китеп сөзү – *Бограхан заң-зили*,
Маңызы да, өзөгү да хан тили.
585. Сөз тазасы – *акылдуулук белгиси*,
Акылсыз жан айбан менен тең киши.
4323. Кедейдин бар түйшүгү – *карын камы*,
Курсагы үчүн кам көрөт анын баары.

Биз жогоруда негизинен түз орун тартибинде келген изафеттик түрмөктөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрүнө токтолуп өтүк. Бирок иликтөөгө алынган дастанда II типтеги изафеттик түрмөктөрдүн түгөйлөрүнүн түз орун тартиби бузулуп, инверсияга дуушар болуп колдонулган учурлары өтө аз болсо да кездешпей койбойт. Мисалы,

13. *Жыргалын күлкү, кубанч* эли көрсүн,
Өзүнө Улукмандын жашын берсин!

Бул саптарда *жыргалын күлкү, кубанч* деген II типтеги ИТ колдонулган, бирок анын түгөйлөрүнүн орун тартиби алмашылып колдонулган. Түз орун тартибинде алганда *күлкү, кубанч жыргалын* болуп келмек.

Жыйынтыктап айтканда, Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында I жана IV типтеги ИТ өтө сейрек колдонулат. II типтеги ИТ III типтеги изафеттик түрмөктөргө караганда азыраак колдонулат. II типтеги ИТ дастанда көбүнчө түз орун тартибинде колдонулуп, сүйлөм мүчөлөрүнүн бардык түрлөрүнүн милдетин аткарып келет. Салыштыра карасак, ээлик, толуктоочтук жана бышыктоочтук милдеттерде көп колдонулса, баяндоочтук жана аныктоочтук милдеттерде аз колдонулган. Айрым бир учурларда инверсияга дуушар болуп, тескери орун тартипте келген учурлары да кездешет.

Адабияттар:

1. Юсупов М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. АКД. - Ташкент, 1984.
2. Гусейнова М.Б. Изафетные словосочетания в кумыкском языке. АКД.-Махачкала, 2006.
3. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957.
4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - Бишкек, 1993.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.